

Aproximació als recursos documentals catalans per a l'estudi de l'exili del 1939

LAIA ARAÑÓ VEGA

Fundació Carles Pi i Sunyer (Espanya)

Grup d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (GReDD) – UAB

Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (CEDID) – UAB

<https://orcid.org/0000-0003-0260-840X>

RUBÈN DOLL-PETIT

Universitat de Girona (Espanya)

<https://orcid.org/0000-0002-8758-4568>

JOAN MONTBLANC LASAGA

Oficina de Patrimoni Cultural (Diputació de Barcelona, Espanya)

<https://orcid.org/0000-0002-2720-4201>

Presentació: 1 nov. 2022 | Acceptació: 5 des. 2022 | Publicació: des. 2022

Citació recomanada: Arañó Vega, Laia; Rubèn Doll-Petit, i Joan Montblanc Lasaga. 2022. «Aproximació als recursos documentals catalans per a l'estudi de l'exili del 1939». *Dictatorships & Democracies. Journal of History and Culture* 10: 13–34. doi: <https://dx.doi.org/10.7238/dd.voi10.409147>.

Resum: Aquest article pretén ser una eina útil per als especialistes i per a les persones en general que tinguin la voluntat d'aprofundir en l'estudi de l'exili del 1939. Amb una mirada crítica en el context històric europeu del moment, sense el qual la diàspora del 1939 perd qualsevol sentit, en aquest article us detallem els fons documentals de l'exili que es localitzen a Catalunya i, més concretament, la documentació que es troba en molts dels arxius municipals del nostre país i que descriu els recorreguts vitals de tots i cadascun dels protagonistes d'aquesta diàspora.

Paraules clau: Catalunya, patrimoni documental, exili, la Retirada, 1939, Guerra Civil

Approximation to the Catalan Documentary Collections for the Research on the Exile of 1939

Abstract: This article aims to be a useful tool for specialists and for the general public to study the exile of 1939. Taking a critical look at the European historical context of the time, without which the diaspora of 1939 loses any meaning, in this article we detail the documentary collections of the exile located in Catalonia and, more specifically, the documentation found in many of the municipal archives of our country portraying the life journey of each and every one of the protagonists of this diaspora.

Keywords: Catalonia, documentary heritage, exile, La Retirada, 1939, Spanish Civil War

Introducció

Vuitanta anys després de l'exili del 1939, encara hi ha la necessitat —per no dir la urgència acadèmica i també social— que els historiadors expliquin aquest episodi des de la seva complexitat i magnitud. La raó és molt senzilla: tot i que tardanament, el món acadèmic ha entès, sobretot durant aquestes dues darreres dècades, que l'exili no és un apèndix de l'episodi de la Guerra Civil i la subsegüent dictadura franquista, i que cal que s'estudii amb una mirada i una metodologia científica, igual que qualsevol capítol històric rellevant amb entitat pròpia. La diàspora del 1939 no només és important per haver estat el primer gran èxode que va viure l'Europa occidental en el segle xx i el que més es va allargar en el temps, sinó també perquè va tenir un impacte demogràfic a Espanya sense precedents, atès que la pèrdua de capital humà va afectar directament el món del treball, el de la política i el de la cultura durant moltes dècades.

Sobretot a partir del 2009, setantè aniversari de l'exili, i amb la implicació institucional dels governs català i espanyol a través de les polítiques públiques de memòria, comença una destacada embranzida en la recerca vinculada a l'exili del 1939. Ens estem referint a la creixent celebració de jornades, congressos, col·loquis o seminaris arreu no només de la geografia catalana, sinó també de l'Estat espanyol i d'altres països que van ser un lloc de rebuda dels republicans, com França o Mèxic. De la mateixa manera, fem referència a aquell seguit d'investigacions i publicacions que plantegen nous enfocaments i avenços en l'estudi de l'exili i que evidencien la seva dimensió i la necessitat de continuar treballant-hi.

Amb tot, però, aquesta evolució en l'àmbit acadèmic no s'ha vist acompanyada per una ampliació en el discurs històric que es construeix des de la divulgació cultural i des de la pedagogia. Fa massa temps que la concepció i la difusió del fenomen de l'exili sembla enquistada en el seu relat i, com ha succeït durant dècades en el món acadèmic, les noves aportacions que s'han fet només han reiterat el que ja s'havia explicat sense apostar per una interpretació més ambiciosa. A tall d'exemple i fent una descripció molt genèrica del problema —però no per això menys certa—, tant en els llibres de text com en altres formats de difusió històrica o produccions culturals, s'ha tendit a descriure i explicar l'exili amb els enfocaments se-

güents: des de la fredor de les xifres, des de l'emotivitat de les imatges i dels relats vitals dels exiliats i des de les narracions biogràfiques d'alguns dels seus protagonistes. S'ha volgut descriure a partir de casos concrets el conjunt i la complexitat de l'exili, i, alhora, se l'ha desvinculat completament de qualsevol procés històric i polític internacional coetani. Amb tota probabilitat, aquests han estat i són aproximacions que ajuden, sens dubte, a dibuixar una idea general del que va representar l'exili i, fins i tot, a configurar-ne un imaginari comú, compartit i recognoscible. Malauradament, quan es tracta de dotar la ciutadania de coneixements, eines i sentit crític perquè compregui millor l'exili del 1939, aquests propòsits, tot i ser lloables, no són suficients.

Amb tota probabilitat, aquesta situació s'ha perpetuat durant dècades perquè la investigació i l'ambició interpretativa del fenomen que ens ocupa no havien avançat prou. Però, ara que hi ha noves tesis i investigacions que ens han permès aprofundir i renovar la recerca sobre l'èxode del 1939, hem de ser ambiciosos i historiar la diàspora republicana a través de grans marcs interpretatius i també metodològics que el converteixin, per la seva transcendència social i acadèmica, en un referent històric d'importància coneguda i reconeguda.

Per apropar-nos a l'exili del 1939 com a objecte històric propi, pensem que podria ser molt útil dibuixar un primer marc general de caràcter metodològic a través de l'anàlisi exhaustiva de tots i cadascun dels seus protagonistes. Ens estem referint a l'estudi no només dels màxims representants de la política de la Segona República, sinó també de persones corrents: el conjunt d'anarquistes, comunistes, socialistes, republicans, catalanistes, militars, soldats regulars, milicians, treballadors del camp, obrers de les fàbriques, infants i gent gran que va passar la frontera amb França a principis del 1939 per por de les represàlies franquistes. Totes aquestes persones, anònimes o no, representaven el 2 % de la població espanyola de l'època. Per aquesta raó, tal com s'està duent a terme en nous projectes, s'ha de fer un esforç per recuperar els noms i cognoms dels prop de 450.000 exiliats. Aquesta tasca ens permetria fer llum sobre l'etern debat al voltant de la xifra exacta d'exiliats. A més, el fet de disposar i identificar el màxim de recorreguts vitals possibles ens permetria obtenir una informació precisa sobre quina va ser l'evolució i durada de la

seva expatriació, quins van ser els seus moviments o desplaçaments geogràfics —forçats o no— i, finalment, quina va ser la seva activitat política o social a partir del 1939 —si n'hi va haver. Així doncs, amb aquest estudi d'aprofundiment sobre els protagonistes de l'exili podríem, per exemple, ampliar la informació bàsica dels llibres de batxillerat o de determinats manuals d'història, en què l'exili del 1939 és explicat encara avui partint només de la xifra del contingent de persones que va passar la frontera o dels camps de concentració de les platges del departament francès dels Pirineus Orientals.

El segon marc general —de caràcter més interpretatiu o històric— a què cal referir-se és el context internacional de l'Europa d'entreguerres en el segle xx, sense el qual no es poden entendre ni els orígens, ni el desplegament, ni, evidentment, les conseqüències de l'exili republicà espanyol. Amb les seves particularitats i evolució, el que viu Espanya durant els anys trenta no és gaire més diferent del que viuen molts altres països a Europa, on l'aparició de moviments insurreccionals i reaccionaris van tallar d'arrel tots els processos democratitzadors endegats durant el primer terç del segle xx. És un període que molts historiadors han denominat encertadament “guerra civil europea”.

La Guerra Civil, l'exili del 1939 i la dictadura franquista, per tant, s'han d'inscriure indubtablement en aquest context internacional tan concret i definit per la història i la historiografia. Si prenem com a exemple la política d'acollida dels republicans a França l'hivern del 1939, veurem com es va aplicar en funció d'una clara política reaccionària endegada pel govern radical d'Édouard Daladier. El novembre del 1938, mesos abans de la Retirada, s'hi havia aprovat un decret en què es donava carta blanca a l'internament en centres especials i amb especial vigilància dels estrangers que fossin considerats «indesitjables» pels diferents prefectes. És, doncs, en el marc d'aquesta legislació —la mateixa que serà usada més endavant per internar altres comunitats «indesitjables» durant el govern de Vichy— quan a França arriba prop de mig milió de republicans espanyols. Dies més tard, centenars de milers d'espanyols van ser víctimes de la política concentracionària que acabava de començar, la mateixa que es va aplicar al llarg de tota la Segona Guerra Mundial a França, tal com ja s'havia fet a l'Alemanya nazi des del 1933.

Per a alguns d'aquests espanyols, l'arribada als camps de concentració francesos va precedir l'internament en camps nazis d'Alemanya o del centre d'Europa, o el repatriament cap a Espanya, on van ser sotmesos a la sistemàtica i implacable repressió franquista. Per a d'altres, la majoria d'ells —famílies amb dones, infants i gent gran—, l'exili va comportar la itinerància durant anys per diferents centres d'acollida a França, o bé, igualment, el repatriament forçat a l'Espanya franquista. D'altra banda, per a molts homes va significar l'entrada a la Resistència francesa o a les Companyies de Treballadors Estrangers, una via de sortida dels camps de concentració francesos. Tot plegat revela un seguit de dinàmiques que van marcar la vida dels expatriats espanyols en un context de conflictivitat política arreu d'Europa. Un context de guerra civil entre el feixisme i la democràcia en què Espanya, entre 1936 i 1939, va servir d'avantsala.

Definits, doncs, els dos marcs generals que ens poden ajudar a perfilar l'exili republicà com a objecte històric propi, en aquest article volem caracteritzar una de les eines essencials en la recerca des del Principat per complir aquests objectius d'estudi: les fonts arxivístiques i documentals que es troben a Catalunya amb informació referent a la Retirada i als camps de concentració del sud de França.

Conscients, d'una banda, que la documentació sobre l'exili republicà és molt vasta i que el seu estudi ha tendit a ser fragmentat i parcellat, i, d'altra banda, que fins ara no s'han pogut analitzar de manera integral i sincronitzada els seus protagonistes i escenaris, pensem que una bona manera d'aproximar-nos-hi des de Catalunya és anar a les fonts primàries que tenim aplicant els marcs generals proposats més amunt: l'estudi i identificació dels recorreguts vitals de tots els exiliats i del context polític internacional.

Amb voluntat de donar eines per a la recerca tant a investigadors com a familiars d'exiliats o a la ciutadania en general, a continuació detallem quins fons documentals i arxivístics es localitzen a Catalunya —on es troben, si són públics o privats, si estan integrats en fons de fundacions, museus o biblioteques universitàries, quines dificultats metodològiques podem tenir quan hi ha problemes o impediments d'accés— i oferim un estat de la qüestió dels grans desconeguts: els arxius municipals. Aquests arxius són molt importants no només per recollir el testimoni directe de

les víctimes de l'exili i de la posterior repressió franquista, sinó també, precisament, per estudiar la maquinària repressiva de l'aparell franquista i dels seus executors ja a escala municipal. Perquè historiar l'exili republicà i el període que ens ocupa és historiar les víctimes, però també els botxins.

Centres de documentació de l'exili a Catalunya i al Museu Memorial de l'Exili: una visió general

Pel que fa als arxius públics, podem destacar-ne principalment quatre: d'una banda, l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) —institució pública documental catalana de referència, ubicada a Sant Cugat del Vallès—, i, d'una altra, tres centres que es troben a Barcelona: l'Arxiu de la Biblioteca de Catalunya (BC), la Biblioteca del Pavelló de la República (Universitat de Barcelona) i l'Arxiu Històric de la Ciutat (AHCB).

A l'Arxiu Nacional hi destaca per sobre de qualsevol altre el fons 511 de la Generalitat de Catalunya a l'exili, amb una gran quantitat de documentació de tipologia diversa, subdividit en correspondència —entre el president Lluís Companys, Joan Tauler i Palomeras (home de confiança del president, advocat i secretari general d'ERC) i els prefectes dels departaments del sud de França, com també entre els refugiats internats als camps i les autoritats catalanes a l'exili—, reculls de premsa, documentació de la Layetana Office, publicacions catalanes a l'exili i informació sobre residències i delegacions (com la Fundació Ramon Llull o el Centre Cultural de Montpeller), entre d'altres. De l'ANC cal destacar, també, els fons personals relacionats amb l'exili, com el 367 (de Pau Casals), el 526 (de Pompeu Fabra), el 651 (de Lluís Companys) o el 1234 (del fotoperiodista Auguste Chauvin).

La Biblioteca de Catalunya, el segon centre de referència que assenyalàvem, no compta amb un fons documental concret dedicat a aquesta època; el que hi trobem són fons personals molt destacables per la documentació que hi contenen. És el cas del de Josep Trueta, Josep Carner, el músic Josep Valls i Avellí Artís-Gener *Tísner*, per citar-ne alguns. L'inventari dels fons personals de la Biblioteca és molt complet, i se'n poden localitzar d'altres que fan referència a personatges no tan coneguts però emmarcats també cronològicament entre 1939 i 1950. La seva secció de

manuscrits és una de les més importants en l'àmbit espanyol, tot i que només se n'hi localitzen tres que facin referència a la Retirada, l'exili i als camps. Un d'ells és el diari de Joan Estiarte, *Recordant la meua retirada en la Guerra Civil espanyola en l'any 1939* (ms. 3169).

Tant l'Arxiu Nacional com la Biblioteca de Catalunya són dos centres documentals complexos però altament necessaris per a qualsevol recerca sobre la temàtica que ens ocupa.

En referència a la Biblioteca del Pavelló de la República, cal destacar-ne el fons del periodista i diplomàtic Josep Maria Trias Peitx i tots els subfons que se'n deriven. És essencial, també, el fons de la premsa d'exili, amb 887 títols editats en més de cinquanta-un països, que inclou revistes i diaris de primera línia com *Germanor*, *Democràcia Socialista*, *El Poble Català*, *Per Catalunya!* i *La Batalla*.

A l'Arxiu Històric de la Ciutat es localitza, així mateix, un dels conjunts de premsa clandestina i d'exili més complets de Catalunya, així com alguns fons personals rellevants. Cal destacar, en aquest sentit, el del dibuixant Josep Bartolí, amb la sèrie «Camps», que inclou 122 gravats sobre la seva estada als camps de concentració del sud de França.

Pel que fa als arxius històrics ubicats en les principals universitats catalanes, apuntarem el de la Universitat de Girona, on el professor Salomó Marquès va dipositar en la seva totalitat el Fons del Magisteri Exiliat de Catalunya, format per quaranta-cinc arxivadors que contenen 545 dosiers de mestres republicans que exercien la seva feina a Catalunya i que van marxar a l'exili el 1939.

Finalment, tenim els arxius comarcals i els municipals. Pel que fa als primers, gran part de la documentació és consultable a internet mitjançant el cercador dels arxius en línia de la Generalitat de Catalunya; tot i això, per accedir a la totalitat del material resulta imprescindible desplaçar-se a cadascuna de les seus. Un exemple de la documentació que es pot localitzar en aquest tipus d'arxius és el fons de Henry Buckley (ACAP21-1022) a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, amb fotografies sobre la Guerra Civil i els camps de concentració d'Argelers i de Sant Cebrià.

Els arxius municipals són els centres de documentació públics més petits, però, tot i així, són bàsics per a la recerca i, alhora, tenen una evident dimensió de dinamització local, atès que la ciutadania se'ls sent força pro-

pers i poden funcionar com a centres de conservació de les històries de vida d'un territori en particular. Així, molts d'aquests centres custodien els arxius personals de la gent anònima, amb egodocuments essencials per a la reconstrucció del dia a dia de la Retirada i els camps, principalment fotografies, dietaris, manuscrits i epistolaris. Més endavant desenvoluparem amb detall la manera en què estan organitzats, què s'hi pot trobar i de quina manera ens podem atansar a aquestes institucions que la ciutadania té tan a l'abast.

En relació amb els arxius privats, caldria destacar el Montserrat Tarradellas i Macià, a Poblet, que custodia el material personal del president de la Generalitat Josep Tarradellas. Hi destaca, en aquest sentit, la documentació elaborada pel govern català a l'exili, la qual representa una eina clau en l'estudi de la relació entre l'exili interior i l'exterior. També cal apuntar breument diversos centres de recerca intermedis, com les fundacions Josep Irla, Pau Casals i Carles Pi i Sunyer. Aquestes fundacions, a banda de ser els centres documentals de referència dels personatges a què estan dedicats, contenen altres fonts primàries força útils que poden ajudar a complementar la recerca, com ara premsa de l'època, epistolaris i fotografies.

D'altra banda, s'ha de destacar per la seva singularitat el Museu Memorial de l'Exili (MUME). Aquest equipament està ubicat a la Jonquera, localitat fronterera clau dins l'itinerari seguit el febrer del 1939 pels refugiats que marxaven cap a França. Inaugurat el 15 de desembre del 2007, té com a objectiu primordial difondre la memòria de l'exili republicà i els valors democràtics, i aborda, alhora, aquest fenomen com una constant que es repeteix en la història universal. Va ser el primer centre expositiu i documental de tot Europa dedicat a la preservació de la memòria de l'exili i el seu llegat, amb una clara voluntat explicativa i pedagògica que es posa en relleu en la seva exposició permanent, on es descriu tot el cicle històric que va ocasionar l'exili del 1939. D'aquesta manera, s'hi aborden temes com el significat de l'exili dins la realitat actual, la diàspora —entesa com a dispersió de la població cultural fora del seu lloc originari—, la Segona Guerra Mundial com a episodi essencial i un recull de biografies de grans personalitats exiliades. Més enllà del seu interès per als investigadors, cal subratllar la important funció dinamitzadora que acompleix aquest centre. Així, ha impulsat nombroses activitats divulgatives,

com jornades, conferències i publicacions, i compta amb un recull de recursos didàctics, entre els quals destaquen «Les rutes de l'exili republicà del 1939» (documents amb informacions bàsiques sobre el context de la Guerra Civil i l'exili), «Ensenyar a pensar. En memòria dels mestres de la República», el projecte transfronterer amb el Museu de la Resistència i de la Deportació de Tolosa de Llenguadoc, i un banc audiovisual de testimonis. Finalment, cal apuntar que aquest centre s'inscriu dins la Xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya, creada per la Direcció General de la Memòria Democràtica de la Generalitat. Dins d'aquests llocs de la memòria es localitzen espais i rutes de l'exili i de la Retirada.

La recerca de l'exili als arxius municipals

En aquest punt, reprenem el fil i ens centrem en els arxius municipals. Entre les diverses tipologies d'arxius que formen el Sistema d'Arxius de Catalunya, els arxius municipals, a banda del que ja apuntàvem anteriorment, resulten majoritaris en nombre d'equipaments i uns dels més voluminosos en metres lineals acumulats.¹ Els seus fons s'han anat formant durant dècades a partir de la gestió de la documentació que els ajuntaments han anant produint i rebent en l'exercici de les seves funcions. És així com els arxius municipals han esdevingut una de les principals institucions dipositàries de fonts primàries, amb una importància cabdal per a l'estudi de qualsevol tema, incloent-hi l'exili.

Les persones exiliades van sortir dels pobles i ciutats on vivien, i van continuar deixant una petjada documental en molts altres llocs. Moltes no tornarien mai a casa seva i serien expropiades de tot el que els va pertànyer. Entre les qui van voler fer-ho, un bon nombre van trobar impediments de les autoritats locals. Són majoria les que en el procés de retorn no van poder evitar el pas per camps de concentració, unitats de treball,

¹ Segons *Arxius 2030. Pla d'arxius i gestió documental de Catalunya*, publicat pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya el juliol del 2022, els arxius municipals representen el 47 % del total i superen els 250.000 metres lineals. Tanmateix, aquesta xifra es troba lluny del seu percentatge real, atès que no s'hi van incloure la majoria dels arxius municipals del territori, que no es troben inscrits ni al Cens d'Arxius de Catalunya ni a l'Estadística d'Arxius de Catalunya, les fonts utilitzades per confeccionar-lo.

tribunals i presons, afegint-hi la vigilància posterior i el deure de presentar-se regularment a les autoritats. En les múltiples vicissituds que van viure centenars de milers de persones durant aquells anys, el municipi es va erigir en l'epicentre repressiu, on molts organismes buscaven informació sobre qualsevol. Era allà, on vivien i se les coneixia, l'únic lloc on es podien elaborar els informes i avals per condemnar-les o salvar-les, redactar els salconduits i permisos que autoritzaven l'activitat més quotidiana, etc. En aquest laberint punitiu cada poble i vila es va convertir en emissor i receptor d'una ingent documentació que va deixar constància d'aquella repressió. En els arxius municipals podem localitzar la prova documental d'aquella barbàrie i, entre aquesta, també la referent a les persones exiliades abans de marxar, en el moment de la diàspora, a l'hora de tornar o en la impossibilitat de fer-ho.

L'exili es va fer present en gairebé tots els municipis catalans i, inevitablement, va deixar un rastre documental en els seus arxius, per petit que sigui; tanmateix, la realitat variable de cada arxiu pot determinar el nivell de dificultat per seguir-lo. En aquest sentit, podem considerar una bona notícia el fet que tot municipi, com a titular de documentació pública, tingui l'obligació legal de disposar d'un sistema de gestió documental i d'un arxiu.² Una altra qüestió és la multitud de formes en què al llarg dels anys s'ha portat a terme aquesta gestió i de quina manera s'han acabat organitzant els arxius actuals. La realitat arxivística municipal catalana és molt complexa i heterogènia, cosa que no resulta banal quan tractem d'aprofundir en qualsevol tema a partir dels fons municipals, com ara en l'exili i en la Retirada.

La millor forma d'endinsar-nos en la història de qualsevol població la trobarem en el seu arxiu municipal. Com és obvi, la presència d'arxivers professionals al capdavant d'aquests centres és la garantia d'un millor nivell d'organització, classificació i descripció dels fons documentals que s'hi custodien, la possibilitat de disposar d'instruments de descripció clars i adequats per a la consulta i, en definitiva, d'un suport bàsic de personal coneixedor del contingut dels fons.³ Com bé saben els investigadors,

² Ho estipula l'article 7 de la Llei 10/2001, de 13 de juliol, d'arxius i gestió de documents de la Generalitat de Catalunya.

³ No a tots els arxius tindrem la sort de trobar-nos instruments de descripció sobre l'exili tan específics i detallats com aquest: Joan Boadas Raset, Lluís-Esteve Casellas, Anna Gironella i Montser-

aquests factors poden significar l'èxit o el fracàs de qualsevol estudi. Cal tenir present, però, que la legislació únicament obliga a disposar d'arxivers els municipis de més de 10.000 habitants, els quals tan sols representen el 13 % dels 947 municipis catalans. Això ha comportat que, en una bona part de poblacions menors, el servei d'arxiu el trobem integrat en organismes supramunicipals que han assumit aquestes funcions amb arxivers professionals externs, on podem trobar nivells d'incidència molt variables.⁴

Aquest panorama es completa amb molts municipis que funcionen sense una integració real en cap xarxa arxivística, en què normalment dels respectius arxius se n'encarrega personal no especialitzat dels mateixos consistoris i que ofereixen opcions de consulta pública que acostumen a ser molt limitades, quan no inexistents. És en aquests on, a priori, trobarem més dificultats i on segurament ens veurem obligats a gestionar personalment la recerca sense gaire assessorament i partint de zero. En el millor dels casos, disposarem d'alguns instruments de descripció arxivística (quadres de classificació, inventaris, catàlegs...), eines imprescindibles per conèixer el contingut de qualsevol fons documental però que poden resultar massa tècniques i no gaire digeribles per a persones profanes en la disciplina. En aquestes condicions, poder-nos guiar mínimament per escollir quines sèries documentals poden contenir informació bàsica sobre l'exili no resulta una tasca senzilla.

Al fenomen de l'exili ens hi podem apropar per diverses motivacions i de moltes maneres, però, pel que fa als usuaris dels arxius municipals, els podem agrupar en dues tipologies: d'una banda, hi ha els qui emprenen una recerca individualitzada, ja sigui perquè són descendents d'exiliats que busquen informació sobre els seus avantpassats o perquè, sense tenir-hi vincles familiars, volen trobar una persona, grup familiar o col·lectiu molt concret, i, d'altra banda, hi ha els qui pretenen estudiar-lo des d'una

rat Hosta, «Fons documentals gironins per a l'estudi de l'exili i la repressió, *Girona: 1939–1953. Exilis, repressions i complicitats* (Girona: Ajuntament de Girona. Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions, 2009), 13–52.

4 En l'àmbit català podem parlar de dues xarxes específiques: la Xarxa d'Arxius Comarcals de la Generalitat de Catalunya, amb atribucions des dels arxius comarcals de cada capital en els municipis adscrits, i la Xarxa d'Arxius Municipals de la Diputació de Barcelona, que assumeix en aquella província les funcions arxivístiques en els municipis menors de 10.000 habitants amb un equip d'arxivers itinerants.

perspectiva col·lectiva, normalment investigadors que pretenen establir l'impacte global de l'exili en una demarcació concreta.

Totes dues categories no tenen per què ser excloents, però apropar-nos des d'una o altra perspectiva es traduirà inevitablement en pràctiques metodològiques diverses i en la necessitat d'enfocar la consulta en sèries documentals concretes. Mentre que una recerca individual no comporta gaire dificultat, sent relativament senzilla a partir de la constància d'un nom i d'altres referències documentals a l'arxiu del poble on residia, la recerca col·lectiva comporta una anàlisi documental més acurada i la comparació de sèries molt diverses. Quan no partim de la certesa d'un nom, el principal problema és localitzar-lo o, més aviat, poder categoritzar-lo com a exiliat destriant-lo dels centenars de noms que hi ha a qualsevol arxiu municipal, partint de la premissa que la majoria de sèries on apareixen no es van crear amb aquest objectiu. No trobarem un llistat de persones exiliades esperant-nos, i, de fet, la construcció d'aquesta llista és la clau del procés de recerca que haurem de desenvolupar.

La investigació sobre l'exili es basa en persones, i inevitablement convivrem en tot moment amb nombroses dades personals. Per això, cal tenir en compte que entre els diversos supòsits que poden limitar el dret d'accés a la informació pública, normalment als arxius municipals trobarem els derivats precisament de la necessitat de protegir aquestes dades, sobretot les denominades “especialment protegides” (salut, ideologia, filiació, orientació sexual, religió...). Tot i això, no hauríem de trobar impediments que condicionessin l'accés a les sèries que especificarem, bàsicament si ens atenem al temps transcorregut i a les finalitats acadèmiques, estadístiques o científiques de la consulta, en el cas dels investigadors, o a la justificació d'algun parentiu, en el cas dels familiars.

Afortunadament, sembla que van desaparèixer antics costums de certes institucions que durant molts anys van aplicar criteris arbitraris, desproporcionats i suposadament basats en la protecció d'aquestes dades personals per impedir qualsevol investigació de la repressió franquista.⁵ Era una

5 Francisco Espinosa Maestre, «La investigación del pasado reciente: un combate por la historia», *La transición a la democracia en España. Actas de las VI Jornadas de Castilla - La Mancha sobre Investigación en Archivos (Guadalajara, 4-7 de noviembre 2003)* (Guadalajara: ANABAD Castilla - La Mancha, 2004), vol. 2.

pràctica especialment estesa en els arxius dels organismes directament relacionats amb l'aplicació d'aquella repressió, que durant dècades van denegar amb excuses de tots colors l'accés als investigadors. A falta d'una legislació específica sobre l'accés a la documentació com l'actual, l'ús desmesurat i inapropiat del “dret a l'honor”, com d'altres figures jurídiques, es van utilitzar sistemàticament per instituir una opacitat que a la pràctica venia a protegir els noms dels autors de delictes contra els drets humans perpetrats durant el franquisme i impedia conèixer el nom de les víctimes. Com és evident, aquesta situació va afectar directament també l'estudi de l'exili.

Sèries documentals per a la reconstrucció de l'exili

L'heterogeneïtat de les poblacions i les diverses fases històriques en què s'han establert els arxius municipals han suposat que hi hagi moltes diferències a l'hora d'organitzar-los. Molt abans que s'establissin uns criteris arxivístics bàsics per a l'ordenació dels fons, un fet relativament modern, la classificació solia atendre a criteris orgànics, quan no personals, dels productors dels documents o dels organitzadors dels arxius. És per això que durant molts anys una mateixa sèrie documental podia respondre a desenes de denominacions arreu del territori i trobar-se integrada de forma molt diversa en tants quadres de classificació com poblacions existien. Aquesta disgregació va motivar l'elaboració d'algunes propostes reguladores que tendissin cap a una unificació dels quadres de classificació municipals, peça fonamental d'ordenació dels fons dels arxius.⁶ És a partir de la darrera versió que descriurem les sèries més comunes relacionades amb la temàtica que ens concerneix.

Entre totes les sèries documentals que ens serveixen per reconstruir l'exili, la més important és el «Padró municipal d'habitants» (2664).⁷ L'ela-

6 Ramon Alberch i Fugueras, Francesc Barriach i Molas, Vinyet Panyella, *Els arxius històrics municipals: normes bàsiques de classificació* (Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Generalitat de Catalunya, 1982). El més actual és el *Model de quadre de classificació d'ajuntaments i consells comarcals (QdCAC)*, del 2015, elaborat pel Departament de Cultura de la Generalitat.

7 A partir d'ara cada sèrie tindrà la denominació i el codi de referència únic que se li atribueix al «Catàleg de sèries i procediments» del *QdCAC* del 2015. Com és obvi, aquestes sèries no hem de trobar-les necessàriament a tots els arxius municipals. També cal insistir a dir que no a tots s'ha adoptat el darrer model del *QdCAC* i que poden mantenir antigues denominacions de quadres de classi-

boració d'aquest registre de veïns és una de les competències tradicionals dels ajuntaments per controlar les persones residents al municipi, i ens dona la fotografia més fidedigna de la població d'un lloc en un període concret. Sense passar per alt les errades que s'han produït al llarg dels anys a l'hora d'elaborar-lo, especialment en els períodes més convulsos de la història del país —com els que tractem—, a partir del seu estudi podem extreure dades fonamentals per contextualitzar cadascuna de les persones que hi apareixen, no sent gaire complicada la cerca de les que ja tinguem localitzades pel nom.

Per començar a dibuixar l'abast de l'exili, la comparació dels padrons d'habitants anteriors i posteriors a la Guerra Civil és una assignatura obligada que ens aportarà dades bàsiques.⁸ Principalment, ens ha de servir per elaborar un registre de totes les persones que estaven empadronades abans de la guerra i que no trobem un cop acabada. Òbviament, no totes les podem considerar exiliades; les causes d'aquesta absència poden ser molt diverses, i amb altres sèries veurem com conèixer-ne alguns dels motius, però podem assegurar que dins d'aquest llistat preliminar s'hi troben la majoria de persones exiliades d'un municipi.⁹ La complexitat rau a poder-les destriar posteriorment contrastant les dades amb moltes altres fonts documentals que superen el marc municipal.

Els padrons d'habitants es feien cada de cinc anys; entre cadascun s'anaven fent rectificacions anuals que podem trobar al grup de sèries «Modificació del padró d'habitants» (0197), en què es recullen les altes, les baixes i els canvis de domicili de cada any.¹⁰ Són les dues darreres les que

ficació anteriors o dels elaborats pel mateix municipi, per la qual cosa s'ha de buscar l'equivalència amb les sèries proposades.

8 Concretament, es pot comparar el padró d'habitants del 1936, elaborat pel Servei Central d'Estadística de la Generalitat, i el padró del 1940, d'àmbit estatal. Aquest darrer ha estat molt criticat per les seves evidents mancances i errades, un fet que cal tenir en compte tot i que sigui una eina imprescindible i de consulta obligada.

9 Un dels treballs més importants sobre l'exili basat en aquesta metodologia comparativa de padrons és Jordi Gaitx Moltó, *L'exili del Baix Empordà al 1939* (Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà, 2007), 17–28.

10 En molts municipis durant la guerra aquestes modificacions no es van dur a terme o es van realitzar d'una manera no gaire fiable. D'altra banda, la seva anàlisi ens permet constatar que al padró del 1940 continuen apareixent molts ciutadans que haurien hagut d'estar donats de baixa; d'aquí les crítiques esmentades en la nota 8.

ens interessa consultar per eliminar del nostre llistat preliminar totes les persones que van estar donades de baixa per mort —ja fos per causes naturals o a conseqüència de la guerra o la repressió— i les que van canviar la seva residència a una altra població. Algunes d'aquestes baixes per defunció les podrem corroborar als «Llibres de registre d'inhumacions de cadàvers» (2929) del cementiri municipal o a les morts consignades en els «Llibres del registre civil municipal» (0198) i en els dels jutjats de pau. Aquestes darreres pertanyen a fons judicials que, tot i no ser considerades d'aquest àmbit, normalment solen trobar-se en els mateixos arxius municipals.

En els mateixos padrons d'habitants tenim una altra pista en la casella on es consignaven les persones absents i transeünts. Com en el cas anterior, tampoc totes les persones categoritzades com a absents amb una A majúscula es van exiliar —moltes es trobaven complint condemna en alguns dels molts centres penitenciaris del franquisme o estaven desaparegudes—, però es torna a fer plausible la possibilitat de l'exili. La causa de moltes d'aquestes absències la podem escatir a partir d'altres sèries que ens ajuden a dibuixar el context general de la repressió franquista al municipi. En aquest sentit, l'exili no deixa de ser una de les múltiples formes en què aquesta es va materialitzar i, com comentàvem, moltes persones exiliades van tornar i es van trobar plenament immerses en la maquinària repressiva del règim de què havien volgut fugir. Investigar l'exili en una població significa estudiar, també, la implantació que hi va haver de les estructures del franquisme, i per fer-ho ens serveixen les mateixes sèries, bàsicament perquè van ser aquests nous organismes els que van elaborar la majoria de documents que ens donen pistes sobre la localització de moltes persones represaliades, entre les quals un bon nombre de les considerades absents o les que no apareixen en els padrons de postguerra.

Unes de les sèries més explícites per aclarir aquestes absències són les relatives a l'allistament militar, especialment els «Expedients generals de lleves» (2731) i les «Revistes anuals de reservistes» (2741). Com és conegut, el règim franquista va obligar a repetir el servei militar a les lleves que havien estat mobilitzades per primer cop durant la guerra per l'Exèrcit republicà: a cada població es van fer revisions exhaustives de les lleves compreses entre 1936 i 1941, i es van revistar moltes d'altres que també

havien estat mobilitzades. Les actes i registres d'aquest procés ens il·lustren de manera diàfana els efectes de la guerra i la repressió franquista en molts d'aquells joves; s'hi testimonien morts al front, empresonaments, internaments a camps de concentració i incorporacions a batallons de treballadors. Així mateix, hi apareixen exiliats, normalment amb la indicació explícita del seu parador a França o amb l'eufemisme de “fugit”; en alguns casos s'amaga el seu exili incloent-los en la categoria de pròfugs o desapareguts.

A tots els mobilitzats se'ls van realitzar informes d'antecedents per classificar-los, i s'obligava els considerats desafectes a fer el servei militar en unitats especials de càstig, com els batallons disciplinaris de soldats treballadors. Aquests informes en alguns casos els podem trobar dins dels mateixos expedients de lleves, però normalment estan classificats amb la resta que van produir les autoritats municipals. Durant la postguerra aquest tipus de documents es van fer necessaris per molts motius, tant per respondre a la demanda d'informació dels diversos establiments penitenciaris i organismes judicials per classificar o sentenciar veïns de la població, com per autoritzar-los a realitzar qualsevol activitat: accedir a una feina, obrir un establiment, etc.

Pel seu objectiu de reprimir principalment els qui es van quedar, la gran majoria de les persones que es localitzen als informes no són exiliades, però és una font bàsica per trobar les que van tornar de l'exili, així com relacions indirectes que ens apareixen sobre persones exiliades. Normalment els informes amb aquesta informació els trobarem classificats dins el grup de sèries de seguretat relacionades amb els cossos policials locals, com els «Informes de bona conducta» (2974), o en altres subgrups relatius al control dels detinguts o a la circulació de les persones, com els «Passis de radi» (2976) i «Salconduits» (2980). Tanmateix, com que la redacció d'aquests informes era requerida des de molts àmbits i implicava diverses àrees consistorials, les podem trobar en sèries molt diverses, com «Relacions externes» (0020), que inclou principalment la correspondència amb altres administracions, «Procediments judicials» (0044) o el «Registre general de documents» (0028).

D'altra banda, els altres actors principals relacionats amb la redacció dels informes van ser el cos de la Guàrdia Civil i les delegacions locals del

Servei d'Investigació i Informació de FET-JONS. No és habitual, però algunes poblacions conserven documentació sobre aquests organismes, especialment la de les delegacions locals de Falange que es va poder salvar de la destrucció de documents que va ordenar el Ministeri de Governació, dirigit per Rodolfo Martín Villa, abans de les primeres eleccions generals del 1977.¹¹ Aquest procés d'eliminació de documentació que provava l'exercici de la repressió no és anecdòtic en la història arxivística i s'ha constatat en nombrosos casos;¹² per a la reconstrucció del passat històric a bona part de la geografia estatal, suposa una pèrdua irreversible.

Alhora, en moltes poblacions es van constituir juntes de llibertat vigilada (1104 i 1143),¹³ encarregades del control de les persones que es trobaven en llibertat condicional, i altres organismes amb atribucions en la seguretat local, com les comissions de governació (1088 i 1128), les comissions de seguretat pública (1058 i 1072) o les comissions de policia rural (1093 i 1133), entre d'altres, a més de cossos parapolicials com el sometent (2982), que van generar documentació específica i informes propis. En un altre àmbit, entre aquests organismes locals podem trobar, també, comissions locals d'immigració (1092 i 1132) i una documentació molt específica relacionada amb l'atenció a refugiats i víctimes de guerra (2874), en què podem localitzar dades sobre aquesta petjada documental que van deixar moltes persones exiliades en el recorregut des dels seus pobles i ciutats d'origen fins a la frontera.¹⁴

11 Salvador Sánchez-Teran, *De Franco a la Generalitat* (Barcelona: Planeta), 260–261. En les memòries del darrer governador civil de Barcelona, successor en el càrrec del mateix Martín Villa, confirma que es va encarregar de la destrucció dels arxius de les organitzacions locals i provincials de FET-JONS i la del Govern Civil.

12 Paul Preston, *El holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después* (Barcelona: Debolsillo, 2013). A la pàgina 22 s'hi explica que a partir del 1965 «millones de documentos se perdieron durante esos veinte años cruciales, entre ellos los archivos del partido único, la Falange, los de los cuarteles de policía provisionales, los de las cárceles y los de la principal autoridad local del régimen franquista, el Gobierno Civil. Caravanas de camiones se deshicieron de los registros “judiciales” de la represión. Aparte de la destrucción deliberada de archivos, hubo también pérdidas “involuntarias”, cuando algunos ayuntamientos vendieron toneladas de documentos para el reciclaje del papel».

13 Van ser creades per decret pel Ministeri de Justícia el 22 de maig de 1943.

14 Sobre aquests documents, mireu l'exposició virtual «1936–1939. Uns altres refugiats», de la Xarxa d'Arxius Municipals de l'Oficina de Patrimoni Cultural: <https://www.diba.cat/es/web/exposicio-refugiats-guerra-civil-espanyola>.

Des del primer moment de l'ocupació de les tropes franquistes, molts partits, sindicats, entitats i particulars van veure els seus béns expropiats i cedits a institucions o persones addictes al franquisme. Per gestionar aquests processos de confiscacions, el règim disposava d'una estructura múltiple d'organismes, com comitès d'incautacions, serveis de recuperació agrícola, serveis de recuperació de béns, comissions dipositàries municipals i juntes administradores de béns d'absents, entre d'altres, que s'encarregaren de gestionar les propietats de persones suposadament desaparegudes, moltes de les quals s'havien exiliat. Tot i que no era habitual deixar constància documental de la usurpació d'aquestes propietats, en alguns casos es van generar expedients que podem trobar classificats dins la sèrie «Comissions, juntes i consells» (0009) o més usualment en sèries de patrimoni, com «Adquisició de béns i drets» (0070) o «Alienació de béns i drets» (0074), ja sigui en les categories d'expropiació forçosa o de confiscació.

Un altre dels mecanismes repressius destacats dels ajuntaments va ser el de les depuracions laborals del personal. La legislació va obligar a passar per un procés d'investigació als funcionaris públics i als diversos oficis col·legiats,¹⁵ procés que començava amb una declaració jurada en què tot el personal havia d'informar sobre la seva actuació en el període republicà i avalar la seva afecció al règim. En el cas dels funcionaris municipals, la tramitació dels expedients es va dur a terme en els mateixos consistoris, en què es formaven tribunals encarregats de revisar les declaracions individuals i establir la readmissió o l'obertura d'expedients sancionadors. Aquestes sancions passaven per l'expulsió, el trasllat, la inhabilitació o la suspensió temporal, i podien derivar en causes penals o confiscacions de béns. Molts dels funcionaris que no tornarien a ser admesos es trobaven a l'exili; en els seus expedients hi ha referències clares a aquesta condició, que podem trobar en el grup de sèries «Règim disciplinari» (0066), més específicament, «Depuracions de personal» (1555).

Un altre dels processos en què apareixen de forma explícita referències a l'exili és en el marc de la Causa General. Aquest procés judicial, instruït

15 Ho estipulava la llei de 10 de febrer de 1939, que fixava «normas para la depuración de funcionarios públicos».

per la Fiscalia del Tribunal Suprem, es va impulsar a tot l'Estat a partir del 1940 amb l'objectiu de recollir «las pruebas de los hechos delictivos cometidos en todo el territorio nacional durante la dominación roja».¹⁶ Entre les onze peces en què es va estructurar, la principal o primera, relativa als delictes comesos a cadascun dels municipis, és la més desenvolupada i la base sobre la qual es va desenvolupar la resta. En aquesta es recollia la informació enviada des dels ajuntaments i les respectives casernes de la Guàrdia Civil sobre la violència a la rereguarda amb l'objectiu de fer un recompte de danys i víctimes de cada població. La seva descripció s'acompanyava del nom de desenes de persones incriminades com a autors i s'hi afegia el lloc on es creia que eren; així, ens proporcionen relacions extenses de persones a qui es pressuposava exiliades. Fins l'any 1969, en què es va tancar el procés, es va produir una quantitat ingent de documents en la instrucció de centenars de peces que a Catalunya va abastar totes les poblacions. En darrer terme va servir com a base dels informes que demanava la Comissió Dictaminadora de Repatriacions d'Exiliats Polítics (1947–1967) a les autoritats locals per concedir o no el permís de tornar als exiliats que ho havien demanat. Sortosament, aquesta font indispensable per a l'estudi de la repressió franquista està digitalitzada i és accessible gairebé íntegrament al Portal de Archivos Españoles (PARES). En molts arxius, a més, podrem trobar expedients específics sobre el procés d'elaboració de les respostes enviades a la Fiscalia, normalment dins dels grup de sèries «Procediments judicials» (0044).

En aquest repàs de les diverses sèries documentals que ens poden ajudar a detectar les proves documentals de l'exili, no podem deixar d'esmentar les que, encara que tinguin un caràcter més genèric i siguin més feixugues d'estudiar, poden oferir-nos una visió general del període de la postguerra i, en alguns casos, sorpreses notables pel que fa a l'exili. En primer lloc, parlem dels «Llibres d'actes del ple de la corporació local» (1028), en què es transcriuen les sessions i els principals acords presos per aquest organisme municipal, fonamentals per entendre la implantació dels valors

¹⁶ Al número 125 del *BOE* (4 maig 1940, p. 3048–3049), apareix el «decreto concediendo amplias facultades al Fiscal del Tribunal Supremo para proceder a instruir "Causa general" en la que se reúnan las pruebas de los hechos delictivos cometidos en todo el territorio nacional durante la dominación roja».

propis del règim en cada localitat, la composició dels sectors que li donen suport i les polítiques que serviran per instaurar-lo. Com que els primers ajuntaments franquistes es van instaurar com a comissions gestores provisionals, en molts casos les trobem classificades dins els «Llibres d'actes de la Comissió Gestora» (1027), però també erròniament dins els «Llibres d'actes de la Junta de Govern Local» (1045) o els «Llibres d'actes de la Comissió Municipal Permanent» (1048).

Les altres grans sèries que cal revisar per comprendre millor el període són les relacionades amb la correspondència d'entrada (1260), la correspondència de sortida (1259) i, fins i tot, la correspondència d'alcaldia (1258). Aquestes sèries, que teòricament han de servir per reunir la diversa documentació rebuda i emesa pel consistori i pel seu màxim representant, històricament també s'han utilitzat com a calaix de sastre per classificar documentació molt variada corresponent a altres sèries documentals, com passa també amb els denominats «Expedients de Secretaria» (1289). És per això que no és estrany que hi puguem trobar informes d'antecedents, certificats padronals i documentació de lleves o molta de les de les sèries que abans esmentàvem. Així mateix, és molt recurrent trobar-hi tota una sèrie de cartes i oficis que en els primers anys de postguerra es van enviar a totes les poblacions, entre altres raons, per obtenir informació sobre familiars o coneguts, per implorar a les autoritats el permís de retorn d'algunes persones exiliades i per sol·licitar ajuts, en el cas de famílies que havien quedat en un estat de vulnerabilitat extrema per la repressió o l'exili. Són tota una sèrie de pistes que podem desgranar més fàcilment si estan consignades al «Registre general de documents (entrada i sortida)» (3125, 1294 i 1293), en què podem detectar-les més fàcilment.

Finalment, cal esmentar que, més enllà de les sèries documentals dels fons dels respectius ajuntaments, als arxius municipals hi ha altres fons i col·leccions que s'han generat a partir de la donació de particulars. Un dels serveis que ofereixen els arxius és la custòdia d'aquests fons personals, garantint unes millors condicions de conservació i preservació, així com la possibilitat de difondre públicament molts patrimonis documentals amb un clar interès general que, desgraciadament, es mantenen ocults i en mans privades. Algunes d'aquestes donacions són de persones relacionades amb l'exili, com, per exemple, el fons de Jordi Robert Ferret *Tirano*,

de l'Arxiu Municipal de Sitges,¹⁷ o el fons de Paco Boera Corbera, de l'Arxiu Municipal de Palafrugell.¹⁸ En alguns casos, fins i tot inclouen documents amb formats fotogràfics, sonors o hemerogràfics.¹⁹

En definitiva, el tresor patrimonial que custodien els centenars d'arxius municipals catalans és inabastable, la qual cosa els converteix en una peça fonamental per avançar en l'estudi global de l'exili. La necessitat que esmentàvem a l'inici d'aquest article d'ampliar l'anàlisi a totes les persones que van protagonitzar aquesta diàspora ens obliga a endinsar-nos en cadascuna de les poblacions des d'on van sortir els exiliats. Constatem, en primer lloc, que ho van fer des de gairebé tots els municipis catalans, i, en segon lloc, que aquests només en una petita part s'han decidit a estudiar el fenomen de l'exili. En la majoria dels casos, a escala local es desconeix l'impacte real que va suposar aquest èxode sense precedents, no tan sols pel que fa a la pèrdua irreversible d'un bagatge polític, social, laboral o cultural —molt difícil de xifrar—, sinó també pel que fa al nombre d'exiliats —un paràmetre més mesurable i accessible. Saber quantes persones van marxar de cada poble hauria de ser una assignatura pendent per als propers anys en els estudis locals sobre l'exili. Anar més enllà de les figures il·lustres a la recerca de totes les persones anònimes ens permetrà donar una nova dimensió a la seva interpretació global. Tenim molta feina per fer i molts arxius esperant-nos.

Bibliografia

- Alberch i Fugueras, Ramon, Francesc Barriach i Molas, i Vinyet Panyella. 1982. *Els arxius històrics municipals: normes bàsiques de classificació*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Generalitat de Catalunya.
- Arxiu Nacional de Catalunya. 2002. *Els fons de la Generalitat de Catalunya (Segona República i exili) de l'Arxiu Nacional de Catalunya. Fons salvaguardats pel Partit*

17 N'hi ha disponible una fitxa a <https://www.totselsnoms.org/persona/jordi-robert-ferret/>.

18 En podem trobar més informació aquí: <https://www.palafrugell.cat/serveis-ciutadania/paco-boera-corbera>.

19 A tall d'exemple, tenim la col·lecció fotogràfica de l'exili mexicà de la família Sala Rull a l'Arxiu Municipal de Roses (<https://www.roses.cat/la-vila/arxiu-municipal/fitxers/documents/doc-03-2018>) o el fons amb material visual i oral donat per Carme Insa a l'Arxiu Municipal de Castellar del Vallès (<http://www.castellarvalles.cat/34154/noticia/1011/>).

- Nacionalista Basc (1936–1940)*. Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- Arxius 2030. *Pla d'arxius i gestió documental de Catalunya*. 2022. Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- Boadas Raset, Joan, Lluís-Esteve Casellas, Anna Gironella, i Montserrat Hosta. 2009. «Fons documentals gironins per a l'estudi de l'exili i la repressió». Dins *Girona: 1939–1953. Exilis, repressions i complicitats*, 13–52. Girona: Ajuntament de Girona. Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions.
- Comissió de Normes per a la Classificació de Documentació Municipal. 1989. *Normes per a la classificació de la documentació municipal*. Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- Espinosa Maestre, Francisco. 2004. «La investigación del pasado reciente: un combate por la historia». Dins *La transición a la democracia en España. Actas de las VI Jornadas de Castilla - La Mancha sobre Investigación en Archivos (Guadalajara, 4–7 de noviembre 2003)*. Vol. 2. Guadalajara: ANABAD Castilla - La Mancha.
- Gaitx Moltó, Jordi. 2007. *Lexili del Baix Empordà el 1939*. Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà.
- Generalitat de Catalunya. *Model de quadre de classificació d'ajuntaments i consells comarcals (QdCAC)*. 2015. Barcelona: Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya.
- Preston, Paul. 2013. *El holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona: Debolsillo.
- Sánchez-Terán, Salvador. 1988. *De Franco a la Generalitat*. Barcelona: Planeta.
- Santacana Torres, Carles. 2014. *Josep Tarradellas. L'exili (1939–1954)*. Vol. 1. Barcelona: Dau.
- Universitat de Barcelona. CRAI Biblioteca del Pavelló de la República. 2006. *Inventari del Fons DO (sèrie «Documents exili»), de la Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona. <http://hdl.handle.net/2445/18151>.



This work is subject to a [Creative Commons Attribution 4.0 International Public License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).